

אוניברסיטת תל-אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

"The Holy Community of Sadagora Herald": An Unknown Anti-Hasidic Satire /
"מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא": סאטירה אנטי-חסידית לא נודעת

Author(s): דוד אסף and David Assaf

Source: *Kesher* / קשר, No. 17

1995 גזאי pp. 117-124

Published by: [Tel Aviv University](http://www.tau.ac.il) / אוניברסיטת תל-אביב

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23911263>

Accessed: 12/04/2015 10:03

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Tel Aviv University / אוניברסיטת תל-אביב is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Kesher* / קשר

<http://www.jstor.org>

"מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא"

סאטירה אנטי-חסידיה לא נודעת

דוד אסף

לסאטירה המשכלית האנטי-חסידיה לאורך כל המאה ה-19 היו יוצרים רבים והיא לבשה ופשטה פנים. מבלי לטשטש את ההשפעה הניכרת של ספרות הסאטירה האירופית על יצירתם, הצליחו המשכלים לפתח צורות ספרותיות ייחודיות ההולמות את ה"נמען" היהודי: כתבי פולמוס וויכוח, שירים וחזיונות היתול, סיפור או תיעוד מפוברק, איגרות חסידים או שו"תים [שאלות ותשובות] בדויים, תיאורי חלומות או וידויים כביכול של צדיקים שחטאו, סאטירות הכתובות במתכונת של דפי תלמוד או משנה, ועוד.

כמעט ולא היה משכיל ששלח ידו בשבט סופרים, שלא ניסה כוחו גם בענף זה, ונזכיר רק כמה מן המעולים שבהם: יצחק אָרְטֶר ויוסף פרל, יצחק בער לווינזון (ריב"ל) וי"ל גורדון, משה לייב ליליינבלום וצבי הרמן שפירא. התוצאה: יצירות שנונות, חדות כתער ומרות כלענה, ורבות מהן שומרות על איכויות ההומור עד היום, ולא לחינם הגדיר חוקר הספרות ברנך קורצווייל את "מגלה טמירין" – יצירתו הסאטירית הידועה ביותר של יוסף פרל, ראש המדברים בקרב משכילי גליציה – כ"אחת היצירות העמוקות והגאוניות ביותר שנתחברו בשחר ספרותנו החדשה."² ואכן סאטירה מבריקה זו – הבנויה כחליפת מכתבים ומתארת את המרדף שמנהלים החסידים אחרי ספר עלום ("ה'בון'"), שתכניו, אם יתגלו, עלולים להמיט עליהם אסון נורא – השפיעה בצורה עמוקה על רבות מן הסאטירות האנטי חסידיה שנכתבו מאוחר יותר, וכיניהם על זו המובאת להלן.

יחודה של הסאטירה האנטי-חסידיה "מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא" הוא בהיותה בנויה במתכונת עתון היתולי – למיטב ידיעתי דוגמה ראשונה מסוגה בספרות הסאטירה העברית. בכך היא יכולה, אולי, לראות עצמה כבניין אב למסורת ארוכה של סאטירות עבריות – למן עתונים פארודיים קבועים או כאלה שנדפסו במהדורה מיוחדת וחד-פעמית לכבוד פורים,³ ועד ל"ציפור הנפש" בשנות ה-60 ("ידיעות אחרונות"), "זו ארץ זו" בשנות ה-70 (במסגרת השבועון "העולם הזה" ואחר כך כספר בפני עצמו), "דבר אחר" בשנות ה-80 וה-90 ("דבר"), ומספר לקטים שנדפסו (כספרים), ו"הדרך אל האושר" בשנות ה-90 ("מעריב") – כולן

במחצית הראשונה של המאה ה-19 היה המאבק בין "החסידות המנצחת", ההולכת וכובשת את לבבות בניה של החברה היהודית המסורתית, לבין תנועת ההשכלה והמסרים החדשים שהביאה עמה, לחוויה שטבעה את חותמה, אולי יותר מכל דבר אחר, על הווי החיים היהודי במזרח אירופה. שתי תנועות התחדשות אלו הציגו לצעיר היהודי חלופות תרבותיות, חברתיות ודתיות שונות זו מזו, ובמקרים רבים אף מנוגדות זו לזו. הן נאבקו הן במישור הציבורי-פוליטי והן במישור הספרותי-תרבותי, לא רק על עיצוב פניה של החברה היהודית וסדריה, ולא רק על נפשו של הדור הצעיר החדש, אלא גם על השאלה מי מהן מייצג את היהדות "האמיתית". האם המשכלים – שראו את החסידים כקנאים חשוכים ההולכים שולל אחר מנהיגים בורים ומושחתים, ואילו את עצמם ראו כמחדשים את ימיה של דת ישראל כקדם, מטהרים אותה מעיוותים ומסיגים זרים שדבקו בה ומשקמים את תפארתה; או שמא החסידים – שראו את המשכלים לא רק כבוגדים בעמם המבקשים להרוס את חומות הדת, אלא גם כמי שמבקשים להתנתק מן היהדות וההשכלה היא להם קרש קפיצה אל ההתבוללות הגמורה, ואילו את עצמם ראו כממשיכי הנאמנים של המסורת הקבלית-מיסטית שביהדות, המחייה יסודות דתיים חיוניים שהזנחו במשך דורות.

משכילי מזרח אירופה שנאבקו בתנועת החסידות לא נמנעו מנקיטת פעולות מעשיות, שאמורות היו להכאיב לחסידים ותומכיהם. פעולות אלו התבטאו בעיקר בהגשת תזכירים והמלצות – "הלשנות" או "מסירות" מנקודת מבטם של החסידים – לשלטונות המדינה ועידודם לפגוע בחסידות, במנהיגיה, במנהיגיה ובתשתיתה החברתית.¹ עם זאת, את חוד החנית של מאבקם ראו המשכלים בחזית הספרותית. אמונתם הנלהבת בכוחן של המילים נשתלבה בשיכנוע עצמי – שלא היה לו, כמובן, על מה להתבסס – כי המוני העם יישמעו לקולו של ההגיון הצרוף, אם רק ייחשפו אליו. הסאטירה העוקצנית, החושפת את מומיו של היריב, מוקיעה אותם ומבליטה את היסודות המגוחכים שבמנהגיו ובמערך אמונותיו, אמורה היתה למלא תפקיד מרכזי בתעמולה המשכלית ובמאבקה על דעת הקהל היהודית.

בית הכנסת של חצר סדיגורה בעיר הנושאת שם זה, בבוקינה האוסטרית. התמונה צולמה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והחיילים הם חיילי צבא הקיסר פרנץ־יוזף

מדיניות, טכנולוגיה והומור — מבשרת את ראשית הפנמת הצורות החיצוניות של העתונות הבין לאומית הלועזית בתוך כתבי העת העבריים.

קשה לדעת מה הם מקורות יניקתו הישירים של המחבר האלמוני, אך כיוון שהסאטירה חוכרה, ככל הנראה, במרחב התרבות של גליציה, סביר שהכיר עתונים בגרמנית, כגון: "Allgemeine Zeitung des Judentums", שנוסד ב־1837. עם זאת, ייתכן שהוא הושפע דווקא ממרחב התרבות האנגלית. בשנת 1841 נוסדו בלונדון שני עתונים יהודיים חשובים, שהופיעו בצורה סדירה — "The Jewish Chronicle", הממשיך ומופיע עד היום, ו־"The Voice of Jacob", שהחזיק מעמד שבע שנים בלבד ונסגר ב־1848. השניים היו, על אף מגמותיהם השונות, בין העתונים היהודיים המודרניים הראשונים. רמז ברור לזיקתו של המחבר לעתונים אלה אנו מוצאים בדבריו: "אכן כבר ראינו במבשרי החדשות מלונדון אשר שם

בנויות במתכונת גראפית ותכנית של עתון המתחזה כרציני. עד אמצע המאה ה־19 היתה העתונות העברית בחיתוליה, ונסתכמה בשורת קבצים ספרותיים ואידיאולוגיים, שהופיעו בזמנים לא קבועים ועיקרם דברי ספרות ושירה, מכתבי משכילים וחיידושי לשון ופרשנות. רק משנות ה־50, ובעיקר משנות ה־60 של המאה ה־19 ואילך — עם הופעתם של השבועונים החשובים הראשונים: "המגיד" (1856), "הכרמל" (1860), "המליץ" (1861/1860) ו"הצפירה" (1862) במזרח אירופה, ו"הלבנון" ו"חבצלת" (1863) בארץ ישראל — אפשר לדבר על עתונות עברית "מודרנית", במתכונת העתונות הבין לאומית, המביאה בפני הקורא העברי דיווחים שוטפים על המתרחש בעולם היהודי ומחוצה לו, ידיעות על כלכלה, מדע פופולרי וטכנולוגיה, מאמרי פובליציסטיקה ופרשנות, ועוד.

הסאטירה שלפנינו — בחלוקתה הפנימית לשלושה מדורים:

רומעניען ושריקויא 7
56. ועל ניר וועלן
מובחר — 8 פלארין.
באפטערדיין, וביתר
הארעות — 9 56.
6 טהאלער 8 רובל
כסף, 30 פראנקס.

השחר

הדרש.

מחירו באסטרויך עם
פארטא 6 56. בכל
ארץ אשכנז 12 מארק.
בארץ רוסיא 5 ר"ב.
בצרפת 22 פראנקס.
יאריציון ברוטאניה,
שוועדען, דענעמארק

יאיר נתיב על דרכי בני ישראל בעתות העבר וההווה.

או יקבע פֿשער אונקף אונקף מֿהרה תֿצֿמח.
(ישעיהו נ"ח ח')

בו יבוא:

(א) מאמרי חכמה, דברי הימים, תולדות אנשי השם, תולדות השיר והמליצה בשפת עבר.
(ב) חכמת הטבע.
(ג) ספורים, שירים ומסעות, בקורת הספרים הכתובים בשפת עבר.
(ד) באורים בכתבי הקדש, בתלמוד מדרשים ואגדות.
(ה) חדשות הנעשות בקרב בית ישראל, ידיעת ספרים.
(ו) מכתבי אנשי השם.
(ז) ספרים עתיקים הנמצאים בכתבי יד.

יוצא לאור
על ידי
משה ארענשטיין
שנה ראשונה
הוברת ב'.

נבו יוסף בודשעם

קראקא תרנ"ג.

ברפוס של יוסף פישער גראדאססע 62. ובהוצאות המויל.

המציאו החכמים במקומות אשר אין להם עצים להסקה להוציא חלקי האש הסגורים ביסוד המים ועלתה בידם.

היצירה לא הודפסה

כתב היד של "מבשר חדשות" נשתייר בשרידים הדלים של ארכיון מערכת "השחר", השמור במחלקה לכתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.⁵ זהו דף בודד — פארודיה במתכונת של בוליטין חסידי פנימי, המתחזה כידיעון שחובר בסדיגורה (Sadgora) שבבוקובינה האוסטרית, בחצרו של הצדיק הנודע ר' ישראל מרוז'ין (1797-1850).⁶ היצירה עצמה היא שלמה, אך ייתכן שהיתה ארוכה יותר ולפינו רק חלקה הראשון. זוהי כתיבת דפוס רהוטה, ובסופה תוספת שנרשמה בכתב יד חפוז, כנראה לא בידי אותו סופר. בראש העתון ניתן תיארוך מפורט — י"ג בניסן תר"ט (יום חמישי, לפני ערב פסח; 5 באפריל 1849) — ונשאלת השאלה האם זהו תאריך אותנטי או בדוי. לכאורה, תאריך זה אינו עושה רושם פיקטיבי, שכן הוא חסר כל משמעות ספרותית או היסטורית, לפחות לא כזו הידועה לנו. גם ההתייחסות לאירועי "אביב העמים" בשנת 1848, עשויה להיות משמעותית רק בהקשר אקטואלי. אם אכן נכתבה הסאטירה בתאריך זה או סמוך לו, הרי שאין אנו יכולים להצביע על זהותו של המחבר, וייתכן שזהו חסיד בעל נטיות משכיליות, שכבר פסע את צעדיו הראשונים בשדות ההשכלה העברית וממנה נטל את סגנונו הסאטירי ואת לעגו המר.

אף שאין בידינו הוכחה ברורה לזהותו של המחבר, יש עמנו השערה הקרובה לוודאי, ואם היא נכונה, הרי האפשרות כי הסאטירה אכן נכתבה בשנת תר"ט, מתבטלת. השוואת כתב היד של "מבשר חדשות" עם כתב ידו של המורה והסופר הגליציאירומני משה אורנשטיין, מצביעה על דמיון קליגרפי רב. אורנשטיין (1839-1906), יליד ליסקו שבגליציה, היה דמות טראגית של משכיל מתון, שגורלו המר לו עד שנפטר מן העולם שבע נרודים וצער.⁷ הוא היה בן למשפחה חסידית וגדל מתוך זיקה עמוקה לחצר בסדיגורה. אביו, ר' יואל מטורקא, היה אחד הגבאים בחצר, ואף שימש כ"מלמד" של ילדי הצדיק.

אורנשטיין הצעיר הכיר אפוא היטב את שיחם ושיגם של החסידים. לימים שינה אורנשטיין הצעיר את טעמו ופנה אל ההשכלה. הוא עזב את סדיגורה והחל — כדרכם של תועים רבים אחרים בני זמנו — לחפש את מקומו בדרכי החיים. את פעילותו הספרותית האנטי-חסידית החל בראשית שנות השישים, לאחר שאביו האהוב נאלץ אף הוא לנטוש את חצר הצדיק. אורנשטיין חזר אז לסדיגורה והחליט להקדיש את מרצו להפצת השכלה ולמאבק בחסידות. כתיבתו מונעת אפוא משנאה לזהות לחסידות ומרצון לנקמה. וכך הוא מספר:

לא ארכו הימים והחסידים מסאדאגורא הריחו בי ריח מינות אבל לא יכלו להרים קולם מפני כבוד בני הצדיק ר' אברהם יעקב, אשר מצאתי תן בעיניהם. ואנכי הרגשתי בנפשי, כי לא אוכל לכסות את מחשבותי,

"השחר החדש" — אחד מעתוני הנפל שערך משה אורנשטיין, שייתכן מאוד כי הוא שכתב את הסאטירה "מבשר חדשות בק"ק סאדאגורה"

אשר כאש עצורות בעצמותי כלכל לא יכלתי. עזבתי את עיר סאדאגורא, ואמלט לעיר באטושאן בארץ רומאניה, אשר היתה בימים ההם מקום מקלט לכל חוטא ופושע ולכל משכיל נרדף. ומשם עברתי לעיר יאסי, שם החלתי להרגיש עונג החופש והדרור, כי נעמו, וצאא לחרות מעבודת החסידות לחרות ההשכלה. בימים ההם בא רוח החופש גם לאבי ז"ל, וידבר [סרה] בצדיקי הדור ונרחף מבית הצדיק, ואנכי שבתי מיאסי לסאדאגורא ונשבעתי באפי לעשות נקמה בצדיקי הדור ושמתי ברק עטי, ואכתוב את המאמרים הנעתיקים בספר זה. בעיר סאדאגורא ישבתי שנתיים ימים, אחרי שובי מיאסי, וכומן הזה, הוא בשנת תרכ"ב לפ"ק [1862] החלתי לזרוע זרע ההשכלה על תלמי לב נערים בעיר חושך וצלמות...⁸

מאוחר יותר העתיק אורנשטיין את מקומו לצ'רנוביץ הסמוכה, "שם

ממעמדם השני השרים הנ"ל ולהושיב במקומם את הרבי רבי ישראל בעש"ט, ואת הרבי רבי אורי סטרעליסקר,²⁰ אשר היו אוהבי ישראל באמת. זאת דעת הצדיק רבי ר' מאיר מפרעמישלאן²¹ וסיעתו. ודעת הצדיק רבי ר' ישראל²² היא להמתין עוד עדי ישמע דעת מט"ט [מטטרון] מה בפיו גם הוא ומיחלים אנחנו כמטר על מוצא הענין הגדול הזה.

מלאכותי

ע"ד [על דבר] הי"ש [היין שרון] של פסח, רבו המכשולים מאז לפעמים נמצא כי היה חמץ גמור ר"ל [רחמנא לצלן]; ה' יצילנו]. ואם נמלטו מחמץ גמור נכשלו רבים בספק חמץ ועכ"פ [ועל כל פנים] לא נמלטו מחשש חמץ. בשנה זו המציאו שני שורפי י"ש בחמתם בק"ק אָנאַפּאַל²³ לעשות י"ש של פסח מהזיע[ה] אשר יוציאו מיסוד האש הפשוט, ובוהו בטלין ומבוטלין כל החששות שבעולם בדבר החמץ, כי כל המשהיות²⁴ כבר נשרפו ביסוד האש. ואל תמהר לשאול איך מוציאים זיעה מאש? אכן כבר ראינו במבשרי החדשות מלונדן אשר שם המציאו החכמים במקומות אשר אין להם עצים להסקה להוציא חלקי האש הסגורים ביסוד המים ועלתה בידם, ועשו פה באזנאפאלי בהיפך והוציאו חלקי מים הסגורים ביסוד האש. הי"ש הנ"ל הוא צלול וחרף מאד. מראהו כמראה הבזק וטעמו כטעם זיעת חיות אש — ככתוב במחזור — מקחו כל קווארט חצי רובל כסף. וימצא לקנות אצל בני הצדיקים.

המצאה בשחוק

שמשון הברדן הגדול מהצדיק אשר בסאדאגורא המציא שחוק כשר ויפה מאד לשמח הצדיק בשבתות וימים טובים. והוא כי יתן שני תפוחים אחד ירוק ואחד אדום לשני חסידים אשר בבית הצדיק אחר סעודת הצהרים והתפוחים השנים האלה נזרקים ונאחזים ברגע אחד מיד אחד ליד חברו של שני החסידים ההם במהירות נפלאה. ואם במקרה יפול מבעל התפוח האדום תפוחו האדום לארץ, יתן עונש לאשר כנגדו שני תפוחים והמקבלם יברך על אחד מהם בקול רם ברכת בורא פרי העץ וכל השומעים העומדים סביבותיו, יענו אחריו אמן. וכן אם יקר מקרה אשר מיד בעל התפוח הירוק יפול תפוחו לארץ ישלם הוא ענשו שני תפוחים לבעל תפוח האדום, אשר גם הוא יברך על אחד מהם. ובשחוק הזה המה מקצרים השעות עד זמן המנחה בשמחה. והטוב היוצא מהשחוק הזה הוא אשר בהרבה שגיאות ולפעמים ככוונה יפלו התפוחים לארץ אשר עי"ז [על ידי זה] מוכרחים אחד מהאנשים אשר ישחקו לברך על התפוח ובוהו ישלימו המאה ברכות המחויבים. וגדול העונה [אמן] יותר מן המברך. והוא מנהג יפה מאד. ולפעמים ישחקו עם התפוחים בבית הצדיק אף לומדים ועשירים מופלגים למען שמח לב הצדיק. ובעיני ראיתי אשר לא פסק חוכא [צחוק] מפומי [מפיו] של הצדיק בראותו הצחוק הנ"ל.

פה ק"ק [קהילה קדושה] סאדאגורא במקום(?) הבית המרחץ בבית ר' אציק חגיג שמש מהחסידים שטיבל, נתאכסן אתמול ר'

מגוחך במיוחד הוא החלק ה"סאטירי" — והלעג כאן הוא כפול: סאטירה בתוך סאטירה. המחבר מתאר משחק היתולי, "כשר ויפה", שהמציאו החסידים בחצר, ובראשם הברדן — דמות ריאליה שתפקדה בחצרות צדיקים רבות ועליה הוטל לשמח את לבו של הצדיק בשעות של דיכודך הנפש.¹⁶ המשחק, שהוא וריאציה ילדותית של מסירת כדורים — זריקת תפוחים בצבעים שונים; מי שתפוחו נשמט לקרקע "משלם" לחברו שני תפוחים — הוא כל כך תפל ומטופש, ואילו החסידים, והצדיק בראשם, נהנים ממנו עד מאוד. תועלתו הגדולה של משחק זה היא, שבאמצעותו לא רק שהחסידים מצליחים ל"העביר את הזמן" מארוחת הצהרים ועד תפילת מנחה, אלא גם באופיו ה"חינוכי" כביכול — כאשר הם נוגסים בתפוחים הם מברכים עליהם, וכך הם מצליחים לברך — כהמלצת התלמוד (מנחות, מג ע"ב) — מאה ברכות בכל יום.

המחבר המשכיל מתאר את עולמם הבטלני, הגרגרי וחסר הערך של "היושבים", הם החסידים המאכלסים בהמוניהם את חצרות הצדיקים.¹⁷ אין הם מעלים על דעתם ללמוד תורה בזמנם הפנוי, אלא מעדיפים לכלות את יומם על הבל וריק. המשחק הזה אהוב כל כך על הצדיק, עד שגם למדנים ועשירים מכובדים השוהים בחצר נוהגים לשחק בו בנוכחותו, כדי לשמח את לבו.

התוספת שבכתב היד החפז (בפיסקה המתחילה "פה ק"ק סאדאגורא"), לועגת ליחס המעריך שמפגינים החסידים לקמיעות ולרליקוות (שרידיים מקודשים).¹⁸ פולחן פריטי הלבוש של הצדיקים מובא עד גיחוך בתיאורו של חסיד נודד, המתפרנס ממכירה והשכרה של חפצי צדיקים לצורך סגולות. באמתחתו של הרוכל-הנוכל מצויות למכירה חגורות שבר ונעלי בית של צדיקים ידועים, ולא עוד אלא שבידיו גם אישורים כזבים שחפצים אלו אכן היו ברשותם של הצדיקים.

להלן "מבשר חדשות" בשלימותו.

**מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא י"ג ניסן ה' תר"ט
לפ"ק יכלכל מדינתי פאלליטישעס, מלאכותי טעכנישעס,
המצאה בשחוק**

מדינית

פה מתלחשים בחבורת אנשי סגולה עפ"י דברת בן היכלות מהצדיקים, אשר בל"ג בעומר הבע"ל [הבא עלינו לטובה] יתועדו הצדיקים הרביים מכל המדינות בק"ק דאָלינא.¹⁹ ושם ימתיקו סוד ע"ד [על דבר] השאלה הגדולה אשר ישאלו להשרים הראשונים מיכאל וגבריאל, מדוע לא נעשה מאתם שום דבר להוציא גם השכינה מגלות? אחרי אשר היתה בשנה זו שנת דָרוֹר לְבְנֵיהָ, ומדוע לא שב עוד הארון ד' צבאות לירושלים כהבטחתו? ואם השרים הנ"ל לא ישיבו על שאלתם הנ"ל דבר דבור על אפניו הדעות מחולקות עוד בין הצדיקים, אם לעשות אח"ז [אחרי זה] בקשה בחוצפא (שטורם פעטיטיציאן) בהשבעות גדולות ולהוריד

- בערכו. חומר אוטוביוגרפי רב יש בכתביו: "אורות מאופל", האור, א, ה (תרמ"ג), עמ' 193-210 (יצא גם כתפדים נפרד), ובספרו שבכתב יד "הצופה החדש לבית ישראל" (להלן, הע' 13). ראה עליו גם בזכרונותיו של ד.י. זילברבוש, מפנקס זכרונותי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 81-86.
8. הצופה החדש לבית ישראל, עמ' 79-80 (סיפור שלי). הצדיק אברהם יעקב הנוכר כאן הוא ר' אברהם יעקב מסדיגורה (1819-1883), בנו של ר' ישראל מרוזין וממלא מקומו בהנהגת חסידות סדיגורה.
9. שם, עמ' 80.
10. שם, עמ' 22.
11. כגון תולדות העמים, ויען תר"ל: תולדות גויי ימי קדם, קראקא תרנ"ג.
12. ההלך, יאסי תרל"ט; המצפה, בוקרשט תרמ"ב; השחר החדש, קראקא תרנ"ג. פרטים עליהם, ראה: גלבוש (לעיל, הע' 4), מפתח בערכם.
13. כתב יד זה שמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Heb. 8° 1883). הוא כולל עשרה פרקים (כמה מהם כבר נדפסו קודם לכן בכתבי עת שונים), ובדעתי להוציא לאור בעתיד חלקים מתוכו.
14. "הגולם", השחר, ט (תרל"ז), עמ' 366-374; "השטן ביום הכפורים", שם, עמ' 486-502. כתב יד אוטוגרפי של הסיפור האחרון: כתב יד טריניטי קולג' F.18.54 157 (סרט מס' 12245 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים).
15. על בנו של צדיק אנונימי המחזיק במנופול על מכירת י"ש בחצר, ראה בסאטירה של יצחק בער לווינון, "עמק רפאים", ילקוט ריב"ל, ווארשא תרל"ח, עמ' 133. על בת המגיד ישראל מקוזניץ, שמכרה שמן ענבר לבאי החצר כדי שיוכלו להשתמש בו לסגולות שמציע הצדיק, ראה: א' רובינשטיין (מהדיר), יוסף פרל, על מהות כת החסידים, ירושלים תשל"ז, עמ' 106; והשווה: "עמק רפאים", שם, עמ' 135.
16. הדוגמה הידועה ביותר היא של הרשליה מאוסטרופוליה, שהיה בדחן בחצרו של הצדיק ר' ברוך ממזיבוץ, ראה עליו: ר. מרגליות, מקור ברוך — בוצינא דנהורא השלם, זאמושט תרצ"א, עמ' 33; א. ב. גוטלוב, זכרונות ומסעות, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 165-166; ז. איגרת, "אוסטרופוליה באספקלריה של דורות", העבר, יט (תשל"ב), עמ' 209-211; א. י. ברור, "לדמותו של הרשלה אוסטרופולר בנוסח גליציה", שם, כא (תשל"ה), עמ' 230-132; ש.א. הורודצקי, החסידות והחסידים, ד, תל-אביב תשי"א, עמ' קעח; ז. זילברערווייג, לעקסיקאן פון יידישן טעאטער, ו, מקסיקו 1969, עמ' 5617-5640.
17. על היושבים בחצר סדיגורה, ראה: אסף (לעיל, הע' 6), עמ' 219-224.
18. בולטת כאן השפעת הסאטירה של יוסף פרל, ראה למשל: מגלה טמירין, וינה 1819, כה ע"ב; והשווה: על מהות כת החסידים (לעיל, הע' 15), עמ' 92.
19. דולינה (Dolina), במזרח גליציה, ליד בולחוב. באותו פרק זמן התגורר בה הצדיק ר' שלמה, תלמידו של ר' יצחק אייזיק מזידיצ'וב, אך אינו יכול לקשרו לאירוע ספציפי הנרמז כאן. ראה עליו: מ. מ. וויניצר, "חד מחסידי קמאי — המקובל רבי שלמה סופר מדאלינא זצ"ל", נחלת צבי, ג, בני-ברק תש"ן, עמ' מח-נח.
20. הצדיק ר' אורי מסטרליסק נפטר בשנת 1826, ונודע בתפילתו האקסטטית. רבים מחסידיו עברו לאחר מות רבם אל חצרו של ר' ישראל מרוזין, ראה: אסף (לעיל, הע' 6), עמ' 69-70.
21. הצדיק ר' מאיר מפרמישלן (נפטר בשנת 1850). על קשריו עם ר' ישראל מרוזין, ראה: אסף, שם, עמ' 76.
22. קרא: סרולצ'יה; כך כונה ר' ישראל מרוזין.
23. היא ייופול (Jezupol) שבגליציה המזרחית. בקהילה זו פעלה שושלת האדמו"רים לבית ברנדווין והיא היתה מרכזה של חסידות טראטין.
24. משחק לשון על "חמץ אסור במשהו". מכיוון שהמשקה מופק מאש הרי שכל שרידי החמץ (משהו בלשון רבים) נשרפו ואין מקום לחשש.

חיים מק"ק מאָסט²⁵, והביא למכור ציצית כפול שמונה כשרים מאד. גם עפר ארץ ישראל, וקמיעות מובהקים מן ב' וג' גם מנ"ב אותיות מהרב הגדול בוצינא קדישא [מאור קדוש] החסיד האלוקי הרב דק"ק איהול באונגארין.²⁶

גם יש אתו לראות בכל יום נגד שילום²⁷ ב' צל²⁸ מזכרים וג' צל מנקבות שעה אחת קודם מנחה חגורת האשכים (ברוכבאנד) מהחסידי הצדיק הנודע בשם שפאלער זיידע²⁹ — גם הפאנטאָפּעלן³⁰ מהצדיק ר"מ [ר' מאיר] פרימישלאנער, ומראה ג"כ [גם כן] כתבים מהצדיקים אשר החפצים היקרים ההמה, המה אמתים ולא מזויפים, והרצה לראותם ימהר ויבוא לראות הסגולות האלו, כי בשבוע הבע"ל [הבא עלינו לטובה] ילך ר' חיים הנ"ל מפה.

★ ★ ★

1. דוגמה מובהקת לכך היא פעילותם האנטי חסידית של משכילי גליציה, ובראשם יוסף פרל מטרנפול. ראה: ר. מאהלר, "מלחמתו של יוסף פרל בחסידות לאור מסמכים", החסידות וההשכלה בגליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מרחביה 1961, עמ' 155-186 (נדפס שוב בתוך: ע' אטקס [עורך], הדת והחיים — תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 88-46); א. רובינשטיין, "ההשכלה והחסידות: פעילותו של יוסף פרל", בראילן — ספר השנה למדעי היהדות והרוח, יב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 166-178.
2. ראה: ב. קורצווייל, "על הסאטירה של יוסף פרל", במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל-אביב תשל"ל, עמ' 70. על פרל ויצירתו נכתבה ספרות עשירה, ראה למשל: ש. ורסס, "שיטות הסאטירה של יוסף פרל", סיפור ושורשו, רמת-גן 1971, עמ' 9-45.
3. ראה למשל: מ. נאור, "לתולדותיה של עתונות ההומור והסאטירה בארץ", קשר, 11 (1992), עמ' 95-106. רובם של עתונים אלה הם מראשיתה של המאה ה-20 ואילך, ואין הם דווקא במתכונת פארוודית של עתון פארוודיה יוצאת דופן כזו, משלהי המאה ה-19 היא עתון סאטירי שהוציא לאור אפרים דינארד (1846-1930). ראה: מ. גלבוש, "ה'פלוידערוואק' — מאורת הצפעונים של אפריים דינארד", שם, 5 (1989), עמ' 116-121.
4. על המשמעות המורנית המשתקפת מן העתונות היהודית במחצית השנייה של המאה ה-19, ראה לאחרונה: י. ברטל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה, 71 (1994), עמ' 156-164. פרטים על העתונים העבריים הנוכחים, ראה: מ. גלבוש, לקסיקון העתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים תשנ"ב, בערכיהם.
5. ארכיון פרץ סמולנסקין, Arc. 4° 1528 (על התיק אין סימון. מס' 99 במספור הקודם).
6. ר' ישראל הגיע לחצרו שבסדיגורה רק בשנת 1842, לאחר שנמלט מרוסיה. עליו ועל חצרו שבסדיגורה, ראה בפירוט: ד. אסף, ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ב.
7. דמות מעניינת זו לא זכתה להערכה של ממש במחקר, ורק כמה ערכים לקסיקוניים מתארים את האיש ויצירתו, ראה: ג. באדר, מדינה וחכמה, ניו-יורק תרצ"ד, עמ' 27; ג. קרסל, לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה תשכ"ה, עמ' 56-57; פנקס הקהילות — רומניה, א, ירושלים תשל"ל, עמ' עזעח; גלבוש (לעיל, הע' 4), מפתח

25. מוסטי-ויילקיה (Mosty-Wielkie) שבמחוז ז'ולקייב בגליציה. קהילה זו נודעה כמוקד פולמוס בין חסידים למשכילים. ראה למשל את מכתבו המפורסם של ר' נחמן קרוכמל לאברהם גולדברג שישב בעיר זו (כרם חמד, א, ויען תקצ"ג, עמ' 90), או התעודה (משנת 1824) על מלשינות משכילים נגד חסידי מאסט (מאהלר [לעיל, הע' 1], עמ' 409-410).
26. הוא הצדיק ר' משה טייטלבוים מאוהי (הונגריה), אבי שושלת סאטמר, שנפטר בשנת 1841 ונודע בקמיעותיו העשויים מצירופי אותיות שמו של הקב"ה.
27. תשלום.
28. צ"ל הוא הכינוי שנתנו יהודים למטבע האוסטרי קרויצר, שפירושו צלב או צלם, ראה: מיכאל הכהן ברור וא.י. ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 64.
29. הוא הצדיק ר' אריה ליב, "הסבא" משפולה, שנפטר בשנת 1811 ונודע במופתיו.
30. נעלי בית.